

УДК 330.341.42:331.5-043.86(477)

I-71

Автори: Колот А.М. (розділ 1, 2.4); Герасименко О.О. (розділ 1, 2.4); Близнюк В.В. (2.1; 2.2; 3.3); Лопушняк Г.С. (2.4); Юрик Я.І. (3.1; 3.2); Петрова І.Л. (передмова; 4.1; розділ 6; 9.4); Перегудова Т.В. (4.2, 4.4); Чернецька Л.М. (4.3.); Гук Л.П. (розділ 5), Лавриненко Л.М. (розділ 7), Біліченко С.П. (розділ 7), Монастирська Г.В. (розділ 8); Жовнір С.М. (9.1, 9.2, 9.3), Смалійчук Г.В. (9.4).

Рецензенти:

д.е.н, професор О.Ф. Новікова (Інститут економіки промисловості НАН України – Київ)

д.е.н., професор М.В. Семикіна (Центральноукраїнський національний технічний університет МОН України – Кропивницький)

д.е.н., доцент І.О. Штундер (Київський національний торговельно-економічний університет – Київ)

Затверджено до друку Вченою радою ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» від 23 квітня 2020 р., протокол № 37

I-71 **Інституційні засади розвитку ринку праці в Україні** : колективна монографія / за наук. ред. д.е.н., проф. І.Л. Петрової, д.е.н. В.В. Близнюк ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». – Електрон. дані. – К., 2021. – 472 с. – Режим доступу : <http://ief.org.ua/docs/mg/360.pdf>

ISBN 978-966-02-9805-7 (електронне видання)

Монографія є логічним продовженням багаторічних досліджень творчого колективу в частині проблематики функціонування трудової сфери в Україні. В монографії інститути ринку праці розглядаються в системі інституційних суб'єктів та регуляторних інститутів, функціонування яких обумовлює його інституційну трансформацію. Автори довели необхідність забезпечення інклюзивного вектора розвитку ринку праці на засадах інноватизації та гармонізації інтересів інституційних суб'єктів ринку. Заходи, спрямовані на мінімізацію деструктивних проявів на ринку праці, передбачають реалізацію концепції гідної праці та забезпечення принципу соціальної справедливості, розвиток інститутів соціального захисту, безумовного базового доходу, професійної освіти, утвердження установок і моделей інноваційно активної поведінки та спонукання інтересу до нової, постматеріалістичної мотивації. Розглядаючи українське законодавство про працю як формальний інститут, що визначає деструкції трудових відносин, розкрито особливості прекарних моделей соціально-трудова відносин в Україні та обґрунтовано інституційний інструментарій пом'якшення їх негативного впливу.

Для науковців, органів державної та виконавчої влади, викладачів, аспірантів та студентів економічних спеціальностей, а також усіх, кого цікавить проблематика функціонування трудової сфери, майбутні зміни змісту та форм трудової діяльності під впливом планетарних змін.

УДК 330.341.42:331.5-043.86(477)

ISBN 978-966-02-9805-7
(електронне видання)

© НАН України, 2021

© ДУ «Інститут економіки

та прогнозування НАН України», 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВА РЕАЛЬНІСТЬ – XXI: ПРИРОДА ЗМІН, НЕОГЛОБАЛЬНИЙ РОЗВИТОК (<i>Колот А.М., Герасименко О.О.</i>)	9
1.1. Мегапричини трансформації сфери праці і зайнятості	12
1.2. «Праця 4.0» як інститут і платформа соціально-трудового розвитку	28
1.3. Глобалізаційні домінанти формування соціально-трудової реальності XXI	40
РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ АДАПТАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО РИНКУ ПРАЦІ ДО ВИМОГ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ (<i>Близнюк В.В., Колот А.М., Герасименко О.О., Лопушняк Г.С.</i>)	61
2.1. Інституційне забезпечення функціонування ринку праці в умовах трансформацій	61
2.2. Інституційна складова механізму державного регулювання інклюзивності ринку праці	79
2.3. Інститут соціального захисту у соціально-трудовій сфері	99
2.4. Інститут безумовного базового доходу в перспективній системі соціального захисту	109
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТІВ РИНКУ ПРАЦІ (<i>Юрик Я.І., Близнюк В.В.</i>)	124
3.1. Неформальна зайнятість в Україні та формування інституційних умов її мінімізації	124
3.2. Професійна гендерна сегрегація на ринку праці України та інституційні основи її подолання	145
3.3. Інституційні чинники попередження застійного безробіття	164
РОЗДІЛ 4. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОВНОЇ, ПРОДУКТИВНОЇ ТА ЕФЕКТИВНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ РИНКУ ПРАЦІ (<i>Петрова І.Л., Перегудова Т.В. Чернецька Л.М.</i>)	187
4.1. Концепції повної, продуктивної та ефективної зайнятості в сучасних умовах	187
4.2. Трудова спроможність національного ринку праці	200
4.3. Інституційне забезпечення зменшення втрат робочої сили в національній економіці	218
4.4. Соціально-трудова інклюзія як елемент політики зайнятості: шляхи інституціоналізації в Україні	241
РОЗДІЛ 5. БАЛАНС ПОПИТУ ТА ПРОПОЗИЦІЇ НА РИНКУ ПРАЦІ: МОДЕЛІ ЗМІН В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ (<i>Гук Л.П.</i>)	258
5.1. Драйвери зростання конкурентоспроможності України на глобальному ринку праці	258

Водночас частка надходжень у вигляді соціальної допомоги, пільг та субсидій у структурі доходів населення є досить високою (у 2020 р. становила 27,7% від усіх доходів), що може свідчити про поширення утриманських настроїв серед населення.

Поширення гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 зумовило необхідність у пошуку нових інструментів соціального захисту населення. Серед них: одноразова допомога підприємцям та найманим працівникам під час карантину у розмірі 8 тис. грн; соціальна допомога на дітей фізичним особам — підприємцям (у розмірі прожиткового мінімуму, встановленого для дітей відповідних вікових груп станом на 1 січня відповідного року), а також допомоги медичним працівникам та утриманням (у випадку смерті медичного працівника).

У світовій практиці актуалізувалися дискусії щодо впровадження безумовного базового доходу як додаткового інструменту соціального захисту населення. Про це детальніше у наступному підрозділі.

2.4. Інститут безумовного базового доходу

в перспективній системі соціального захисту

У багатьох наукових публікаціях – як власних, так і колег, які репрезентують різні школи та науково-прикладні спрямування виконуваних досліджень, – справедливо і переконливо йдеться про те, що умови життєдіяльності людини та функціонування інститутів економіки і суспільства під впливом планетарного лиха — пандемії COVID-19 суттєво змінилися і це стало серйозним випробуванням для всіх суб'єктів економічної діяльності, для кожного жителя планети. Втім пандемія та спричинена нею коронакриза породила не лише виклики та загрози, а й змусила політикум, соціальних партнерів, усіх свідомих, соціально

⁸⁰ Індекси споживчих цін. Статистична інформація / ДКСУ. 2021. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 17.09.2021); Національні рахунки. Статистична інформація / ДКСУ. 2021. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 17.09.2021); Звітність про виконання бюджетів / Державна казначейська служба України. URL: <http://www.treasury.gov.ua>

відповідальних людей замислитися над пошуком інструментів, механізмів забезпечення стійкого розвитку за нової соціоекономічної реальності та епідеміологічних обмежень. Можна назвати десятки явищ, процесів, інститутів, механізмів, над якими десятиліттями або ж, принаймні, упродовж багатьох років велися дискусії стосовно векторів їх подальшого розвитку, проте позитивної динаміки змін, відчутних результатів на «полі» соціально-економічного, соціально-трудоного розвитку не спостерігалось. Були наміри, дискусії, старі-нові рекомендації, перманентні заклики до змін, проте не спостерігалось людиноорієнтованого розвитку, реальних глибоких зрушень у царині соціальної якості.

І тут настав COVID...

Нова COVID-реальність з-поміж іншого пришвидшила й усвідомлення потенційних можливостей безумовного базового доходу, відкрила приховані грані самої філософії цього феномену. Із площини десятилітніх дискусій навколо інституту, про який йдеться, безумовний базовий дохід – якщо й у незавершеному, то принаймні у скороченому, але професійно виваженому вигляді – перекочував у світ економіки, світ самих людей.

Акцентуємо увагу й на тому, що «ковідні» та «постковідні» реалії сьогодення є далеко не єдиною причиною, що актуалізує звернення до теорії та практики феномену, яким є безумовний базовий дохід. Сучасні нетрадиційні драйвери становлення нової (цифрової) економіки і мережевого суспільства, що мають водночас і демографічне, і техніко-технологічне, і глобалізаційне, і політико-економічне походження, також диктують необхідність перегляду ролі, місця, суспільної місії та значущості інституту безумовного базового доходу. Результати власних досліджень, які узгоджуються із засновками, висновками багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених, переконують у появі нових, іще вчора другорядних, а то й таких, що не мали значення, чинників, які актуалізують підвищення соціальної якості на принципах безумовного базового доходу.

Водночас маємо констатувати, що за розширення «поля» теоретичних досліджень, які стосуються тих чи інших аспектів безумовного базового доходу

і загалом природи цього інституту, його місії та значення, наукового, ідеологічного та прикладного консенсусу щодо проблеми безумовного базового доходу немає. Більше того, діапазон думок, позитивних і негативних оцінок щодо потенційних наслідків запровадження безумовного базового доходу лише розширюється й до узгодження, наближення позицій представників політикуму, науковців, соціальних партнерів усе ще далеко.

Природа таких розбіжностей має і філософське, й ідеологічне, і соціально-економічне та інше коріння. Головну ж причину наявних розбіжностей у цій царині та їх розширене відтворення вбачаємо у неспроможності наукового корпусу пояснити широкому загалу просто про складне, закласти підвалини нового суспільного договору, в якому чільне місце має посідати концепт безумовного базового доходу.

Автори обстоюють позицію, що безумовний базовий дохід є одним із «продуктів» і наслідків «кінця праці» в її класичному розумінні. На наше переконання, в умовах розбудови нової (цифрової) економіки та мережевого суспільства безумовний базовий дохід набуває статусу, по-перше, інституту, за яким закріплюється позитивна роль у царині розподільних відносин – захист доходів за відсутності гарантій зайнятості, по-друге, соціального проєкту, який має стати основою нової парадигми соціального захисту за розбудови «суспільства без праці».

У розвиток зазначеного звернемося до наукового доробку у цій царині та теоретико-методологічних засад феномену, що розглядається.

Ідея безумовного базового доходу має тривалу та архінепросту історію, в якій інтегруються погляди мислителів XVI–XVIII століть, теоретичні конструкції класиків економічної науки XIX–XX століть, науково-прикладні моделі соціальних реформ сучасності. Витоки теоретичного осмислення сутності безумовного базового доходу закладено у працях зарубіжних філософів XVI–XVIII століть – «Утопії» Томаса Мора (1516)⁸¹, в якій запропонована ідея забезпечення всіх громадян за рахунок держави; трактаті

⁸¹ Мор Т. Утопия. Т. 63. Киев: Днипро, 1988. 206 с.

«Аграрна справедливість» Томаса Пейна (1795)⁸², що містить аргументацію одноразової виплати мінімального доходу всім громадянам, старшим за 21 рік, та пенсій для літніх людей, зважаючи на те, що кожному громадянину країни належить частка в національному виробництві.

Класику економічної думки К. Марксу належить ідея щодо суспільних фондів споживання, а вартість робочої сили в його трактуванні розглядається як вартість життєвих засобів працівника та членів його родини⁸³.

Міркування про теоретичну конструкцію та прикладний контент безумовного базового доходу можна знайти у працях Мілтона Фрідмана⁸⁴, Фрідріха фон Хайека⁸⁵, Дугласа Кліффорда⁸⁶, в яких феномен, що розглядається, набуває форми не лише абсолютно законної форми захисту від соціальних ризиків, а є обов'язковим елементом суспільства та «національним дивідендом» частки національного багатства. У працях Гая Стендінга⁸⁷ викладено вплив безумовного базового доходу на економіку, бідність та працю; актуальне обговорення безумовного базового доходу, притаманне науковій позиції Філіпа Ван Парайса та Яніка Вандерборхта⁸⁸, в якій поєднується філософське, політичне та економічне розуміння безумовного базового доходу як інструменту захисту від бідності та безробіття, вирішення проблеми нерівності, надання кожній людині ресурсів для формування життя за власним вибором.

В українських наукових колах проблематика безумовного базового доходу донині залишається малодослідженою; її актуальність загострюється в умовах соціоекономічної нестабільності, зумовленої проявом ринкових

⁸² Paine Thomas. *Agrarian Justice*. URL: <http://www.piketty.pse.ens.fr/files/Paine1795.pdf> (дата звернення – 16.10.2021).

⁸³ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 23. С. 181–182.

⁸⁴ Friedman M. *The Case for the Negative Income Tax: A View from the Right. Issues of American Public Policy* / ed. by J. H. Bunzel. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1968. P. 111–120.

⁸⁵ Хайек Ф. *Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики* / пер. с англ. Москва: ИРИСЭН, 2006. 644 с.

⁸⁶ Клиффорд Х. Д. *Обманчивость идеи сбалансированного бюджета. Национальные интересы*. 2013. № 4.

⁸⁷ Standing G. *Basic Income: And How We Can Make It Happen*. Pelican Books, 2017. 400 p.

⁸⁸ Ван Парайс Ф., Вандерборхт Я. *Базовый доход. Радикальный проект для свободного общества и здоровой экономики* / пер. с англ. А. Гусева; под науч. ред. С.Моисеева; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2020. 440 с.

біфуркацій, становленням численних підсистем та сегментів нової (цифрової) економіки, розгортанням коронакризи. Однією з піонерних наукових публікацій з питань феномену безумовного базового доходу як універсального інструменту запобігання бідності стала монографія Е.М. Лібанової⁸⁹, в якій аргументовано наслідки запровадження такого доходу — подолання абсолютної монетарної бідності (аж до викорінення цього явища) у поєднанні зі значним зниженням нерівності за доходами. За висновками Е.М. Лібанової концепція безумовного базового доходу що далі, то більше набуває популярності, й пов'язано це не тільки з привабливістю самої ідеї розбудови суспільства без бідності, а й із новітніми змінами економічного та соціопсихологічного характеру.

У рамках дослідження соціальних трансформацій цифрової доби проблематика безумовного базового доходу знайшла відображення у працях С.Ю. Гончарової та А.Б. Гончарова щодо визначення переваг, недоліків та умов реалізації соціальної концепції гарантованого доходу⁹⁰. В науковому доробку О.О. Корчинської безумовний базовий дохід представлено як інструмент публічного управління у сфері соціального захисту населення, запровадження якого забезпечує позитивні наслідки та викликає потенційні негативні зміни в суспільно-економічному житті держави⁹¹. Я.Я. Пушак та О.М. Марченко аналізують спроможність і джерела фінансування безумовного базового доходу в Україні, доводять доцільність застосування безумовного базового доходу в Україні у поєднанні з іншими соціальними трансфертами⁹². У працях В.В. Стоколос вагому увагу приділено перспективам впровадження безумовного базового доходу та імплементації його основних принципів до українського

⁸⁹ Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу / Нац. академія наук України, Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М.В. Птухи. Умань: Видавець «Сочінський М.М.», 2020. 456 с.

⁹⁰ Гончарова С.Ю., Гончаров А.Б. Соціальна концепція гарантованого (базового) доходу населення. *Бізнес Інформ*. 2016. № 4. С. 138–142.

⁹¹ Корчинська О.О. Безумовний базовий дохід як інструмент управління бідністю. *Інтелект ХХІ*. 2018. № 2. С. 98–101.

⁹² Пушак Я.Я., Марченко О.М. Безумовний базовий дохід як інструмент удосконалення системи соціального забезпечення. *Український журнал прикладної економіки*. 2019. Т. 4. № 4. С. 364–374.

законодавства⁹³. О.С. Зіскін розглядає безумовний базовий дохід у контексті комплексу чинників, які спричиняють модернізацію держави соціального типу⁹⁴.

Водночас неупереджений аналіз засвідчує, що досягнуті успіхи як іноземних, так і українських наукових шкіл у цій царині не варто переоцінювати. Змушені констатувати, що донині панує доволі розмите, поверхнєве уявлення щодо природи, сутності, механізмів та інструментарію реалізації безумовного базового доходу. У наявних теоретичних засновках інституту безумовного базового доходу бракує виважених методологічних концептів, кореляції із суміжною проблематикою стійкого соціально-трудового розвитку. Бракує й міждисциплінарного підходу щодо пояснення природи та способів розв'язання численних соціальних проблем на засадах безумовного базового доходу як інституту, розроблення «дорожньої карти» запровадження безумовного базового доходу в координатах глобальних соціоекономічних трендів та з урахуванням національних особливостей соціально-трудового розвитку.

Для усвідомлення сутності безумовного базового доходу, його важливої природи та місця в новій соціально-трудовій реальності звернемо увагу на низку домінуючих трендів нової економіки та мережевого суспільства, а саме:

- зниження трудомісткості суспільного виробництва з одночасним скороченням частки живої праці та підвищенням частки уречевленої праці;
- скорочення частки зайнятих у суспільному виробництві та, відповідно, зростання незайнятості та неповної зайнятості;
- суттєві зміни в системі розподільних відносин, за яких розподіл сукупних доходів за працею і власністю трансформується на користь останнього (розподілу за власністю);

⁹³ Стоколос В.В. Безумовний базовий дохід як інструмент соціальної політики держави. *Modern economics*. 2020. № 23. С. 211–214.

⁹⁴ Зіскін О.С. Теоретико-методологічне підґрунтя аналізу інституту безумовного базового доходу як механізму реформування соціальної держави. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2019. Вип. 85. С. 360–371.

– трансформація системи соціального захисту економічно активного населення, яка за індустріальної доби формувалася за імперативу повної, стандартної зайнятості, домінуючої ролі живої праці у створенні ВВП, підвищеної відповідальності бізнесу за соціальне забезпечення економічних агентів.

Нова (цифрова) економіка та мережеве суспільство за багатьма параметрами, як впливає з попередніх розвідок, є чи не протилежністю економіки та суспільства індустріальної доби. З огляду на зазначене стає очевидним, що система розподільних відносин, соціального захисту має набути нових, постіндустріальних рис і бути адекватною умовам «кінця праці» в її класичному розумінні.

Розмірковуючи над феноменом безумовного базового доходу, маємо акцентувати на тому, що йдеться не про черговий захід популістичного характеру, і не про «відкуп» від працівника виплатою фіксованої грошової суми за демонстрації соціальної справедливості, а про фундаментальний політичний і соціальний проєкт, про інститут, який згодом має стати основою для нового ідеологічного консенсусу, суспільного договору, нової парадигми соціального захисту за розбудови «суспільства без праці». Справедливим є й інший аргумент на користь запровадження безумовного базового доходу. Є вагомі підстави стверджувати, що останній може стати проєктом поступового подолання відчуження людини від національного багатства, а в перспективі, можливо, стане одним з інструментів розбудови економічної та суспільної системи, що долає відчуження.

Безумовний базовий дохід у загальному трактуванні є універсальним грошовим трансфертом, що не підлягає оподаткуванню, який держава виплачує усім членам суспільства з урахуванням можливостей бюджету та спеціальних соціальних фондів з метою запровадження базових умов для людського розвитку.

Більшість дослідників проблеми безумовного базового доходу вважає, що основними принципами запровадження цього інституту є такі:

– *універсальність* – він виплачується всім членам суспільства;

- *безумовність* – виплата здійснюється незалежно від того, працює громадянин, чи ні;
- *індивідуальність* – виплата адресована кожному члену суспільства;
- *регулярність* – виплати мають не разовий, а постійний, регулярний характер;
- *грошова* форма виплат, адресованих усім громадянам.

Оцінюючи перспективи запровадження інституту безумовного базового доходу, наголосимо на тому, що реалізація на практиці фундаментального проєкту, яким є безумовний базовий дохід, буде процесом і складним, і тривалим, і поетапним. Необхідна копійка просвітницька діяльність, професійна роз'яснювальна робота, глобальна «всенавченість», які мають сформуувати нову ментальну модель розподільних відносин і соціального захисту населення в постіндустріальну, цифрову добу.

Правомірним є твердження, що запровадження безумовного базового доходу перебуває на «перетині» вирішення низки складних, новітніх завдань у царині соціально-трудоного розвитку та соціального забезпечення населення. Зокрема, йдеться про надання населенню базової можливості задоволення певної частини матеріальних потреб, пом'якшення проблеми незайнятості та наближення тривалості оплачуваного робочого часу до суспільно прийнятної потреби в праці.

Неупереджений аналіз свідчить про те, що із запровадженням безумовного базового доходу з'явиться можливість балансування оплачуваного робочого часу й потреби в праці, що, своєю чергою, сприятиме підвищенню попиту на робочу силу та скороченню рівня безробіття. Таким чином, йдеться про нову соціально-трудоу реальність, за якої згладжується, нівелюється проблема незайнятості, оптимізується тривалість робочого часу, його дрейф у напрямі суспільно прийнятного рівня. Водночас знижується гострота досягнення бажаного рівня та якості життя.

З огляду на те, що за запровадження безумовного базового доходу передбачений цим інститутом соціальний трансферт поширюється як на дорослих, так і на дітей, на практиці з'являється інструмент впливу як на

трудова поведінку цієї категорії населення, так і на їхні демографічні настанови, стимулюючи більш раннє створення сімей та народження дітей.

Принципово важливо, що за повномасштабного запровадження практики безумовного базового доходу з'явиться можливість розбудови на постіндустріальних засадах нової системи соціального забезпечення, яка охопить соціальне страхування, соціальну допомогу й соціальне обслуговування на принципах узгодженості, доступності, прозорості та справедливості.

Розмірковуючи над причинами, що актуалізують запровадження безумовного базового доходу, *зробимо акцент на обставині, яку незаслужено обходить увагою більшість дослідників цієї проблеми.* Йдеться про те, що в створенні доданої вартості задіяна як жива, так і уречевлена праця, що втілена в нові техніко-технологічні чинники економічного розвитку, прогресивні форми й методи організації праці, виробництва та управління. Уречевлена праця – це вчорашня жива праця, що капіталізована та «працює» на створення нових споживчих вартостей, це результат трудової діяльності працівників, які мали статус зайнятих і створювали нові цінності. Правомірним є твердження, що члени суспільства, праця яких набула уречевленої форми, мають право на участь у розподілі доходів від поточної трудової діяльності. Інструментом, що дає змогу врахувати участь членів суспільства, які створювали накопичений виробничий потенціал і мають підстави на отримання ними певної частки доходів, може й повинен бути знову ж таки безумовний базовий дохід.

Наведемо й перелік інших, не менш вагомих, причин потенційного запровадження безумовного базового доходу у глобальному вимірі:

– зростання запиту суспільств на різних континентах на соціальну справедливість, який стає одним з імперативів цифрової доби, коли посилення соціальної нерівності набуває аномальних форм і масштабів;

– складність і неефективність діючих систем соціального захисту, неспроможність скористатися їх можливостями багатьом вразливим верствам населення;

– сприятливі умови балансування оплачуваного робочого часу й потреби в доцільній, корисній праці;

– спрямованість на зниження бідності та соціальної нерівності в мережевому суспільстві.

Підсумовуючи короткий аналіз означеної проблеми, підкреслимо, що ідея запровадження безумовного базового доходу оволоділа людьми й набула широкого міжнародного схвалення. Існують вагомі причини уведення безумовного базового доходу, основні з яких наведено вище.

Водночас існує і загальне, усвідомлене розуміння того, що складна «тканина» безумовного базового доходу зіткана, образно кажучи, не лише з одних позитивів. Чимало експертів наголошують на тому, що запровадження інституту безумовного базового доходу може негативно позначитися на трудовій мотивації учасників суспільно корисної праці.

На складному переплетенні нових можливостей і потенційних втрат за запровадження безумовного базового доходу акцентує увагу академік НАН України Е.М. Лібанова, зазначаючи: «Переорієнтація системи соціальної допомоги з адресних на універсальні засади — надто складне і важливе завдання, наслідки якого виходять далеко за межі окремих аспектів людського життя. ... За такого підходу найбільший зиск отримують найбідніші верстви — їхні доходи зростають найбільше, а отже, безпосередніми наслідками запровадження такого доходу мають стати подолання абсолютної монетарної бідності (аж до викорінення цього явища) у поєднанні зі значним зниженням нерівності за доходами, тобто зі скороченням відносної монетарної бідності. ... Є ризик масової зміни настанов щодо оплачуваної зайнятості загалом або щодо тривалості робочого періоду, частина людей, не маючи економічної необхідності працювати, надаватиме перевагу хатнім справам, власному розвитку, волонтерству, дозвіллю тощо. Також зрозуміло, що за інших рівних умов більший за розміром базовий дохід спонукатиме до таких рішень більше людей»⁹⁵.

На думку авторів, є необхідність розширення міждисциплінарних досліджень щодо опрацювання змісту, інструментарію, форм, механізмів

⁹⁵ Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу / Нац. академія наук України, Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М. В. Птухи. Умань: Видавець «Сочінський М.М.», 2020. С. 370–373.

запровадження безумовного базового доходу та їх експериментального апробування. Дослідники проблем і наслідків запровадження безумовного базового доходу цілком справедливо звертають увагу на потенційну появу низки ризиків, і серед них на: підвищення видатків з державного бюджету, що може спричинити зростання бюджетного дефіциту й державного боргу; активізацію інфляційних процесів; зниження інвестиційної активності та стимулів до участі в суспільно корисній праці; зростання настроїв і мотивів утриманства; стимулювання іміграційних процесів; зниження продуктивності праці.

Принагідно зазначимо, що більшість пілотних та імітаційних експериментів, як і практика запровадження елементів безумовного базового доходу у період коронакризи, не підтверджують більшість із перелічених вище побоювань і застережень, зокрема щодо значного зниження пропонування праці та поширення установок на утриманство.

Привертаємо увагу потенційних читачів до того, що до настання коронавірусу COVID-19 ідея безумовного базового доходу була здебільшого об'єктом політичних дискусій, проводились опитування, національні референдуми щодо доцільності запровадження цього інституту, здійснювалися пілотні проєкти із застосуванням окремих елементів цього виду доходу тощо.

Коли коронакриза актуалізувала проблему підтримки громадян, які абсолютно переважно зазнали втрат і потребували термінового захисту, розпочато масштабну практику надання допомоги, уведення інституту виплат, які корелюють з принципами універсального грошового трансферту – безумовного базового доходу.

Нашою гіпотезою є та, що в умовах пандемії COVID-19 і кризи, породженої нею, реалізація принципів безумовного базового доходу набуває практичного втілення, хоча й в «урізаному», не універсальному вигляді. Автори переконані, що коронакриза, яка продовжується, і перспективи її завершення залишаються невизначеними, що наблизить період масового застосування на практиці як перехідних форм безумовного базового доходу, так і цілісного,

повнокритеріального (регулярність, індивідуальність, грошова форма, універсальність, безумовність) впровадження цього інституту.

Із настанням коронакризи в зоні підвищеного ризику опинилася низка категорій населення і серед них: працівники, які й до коронакризи мали рівень доходів, нижчий за середній, а за умов зростання неповної зайнятості, прихованого та відкритого безробіття, їхні доходи і в абсолютному, й у відносному вимірі скоротилися ще більше; працівники, які не мають достатнього рівня заощаджень; домогосподарства, які свого часу оформили кредити та мають здійснювати платежі за наявними зобов'язаннями, що становлять вагомую частку в сукупних витратах; працівники, які мають дітей і близьких родичів, котрих мають утримувати та спільно долати наслідки коронакризи; люди, які мають хронічні захворювання; працівники, які працюють віддалено й змушені самі дбати про своє робоче місце за місцем проживання та про місце роботи (навчання) членів домогосподарства.

В умовах, коли діючі системи соціального захисту та підтримки громадян не були готовими до масштабного й одночасного настання ризиків, природа яких пов'язана з коронакризою, у практичну площину переміщено ідею безумовного базового доходу, що у різний спосіб, із різними обмеженнями розпочала своє втілення в політику й практику соціального розвитку.

У розвиток попередньої тези підкреслимо, що світовий досвід переконує в тому, що за настання планетарного лиха, яким є пандемія коронавірусу COVID-19, і великомасштабних наслідків, які, без перебільшення, змінили соціальний, соціально-трудова «ландшафт» у всіх куточках планети, існуючі системи соціальних гарантій, пілг виявилися нездатними подолати існуючі соціальні проблеми. Це зумовило необхідність задіяння принципів безумовного базового доходу в реалізації державної соціальної політики.

Маємо підкреслити, що нині у багатьох країнах різних континентів, у т.ч. країнах ближнього зарубіжжя, розпочато масштабні наукові, прикладні дослідження широкої палітри проблем, що пов'язані з безумовним базовим доходом, включно доцільністю його уведення, визначенням параметрів та можливих перехідних форм. Проводяться масштабні опитування за участі у них

представників наукового співтовариства, органів соціального партнерства, бізнесових структур, органів державного управління і місцевого самоврядування. Якщо ще декілька років тому опитування, що проводилися здебільш на національному рівні, стосувалися політичних оцінок – сприйняття-несприйняття інституту, що розглядається, правомірності його уведення, то нині палітра соціологічних, експертних оцінок охоплює таку тематику, як:

- можливі критерії визначення безумовного базового доходу;
- основні параметри можливих перехідних форм безумовного базового доходу;
- першочергові цілі запровадження безумовного базового доходу, форми реалізації та джерела фінансування;
- ризики і позитивні наслідки уведення інституту безумовного базового доходу.

Обґрунтовуючи доцільність більш широких практик застосування безумовного базового доходу, зосереджуємо увагу потенційного читача на тому, що в науковій літературі впродовж тривалого часу обстоювалася думка, що безумовний базовий дохід як інструмент боротьби з бідністю менш ефективний, аніж цільові адресні програми.

За нинішньої (не)нормальності, коли значні верстви населення майже одночасно постали перед загрозою втрати суспільно прийняттого рівня доходів, а бідність стає загрозливою й масштабною, принципи універсальності та безумовності як фундаментальні засади безумовного базового доходу набувають особливої значущості та актуальності. Навіть якщо інструменти безумовного базового доходу поширюються не на всіх громадян, усе ж цей інститут дає змогу значно розширити коло осіб, які отримують соціальні трансферти за наростання ризиків, породжених коронакризою. Відпадає необхідність усім громадянам – потенційним реципієнтам – проходити перевірку на нужденність. Зникає необхідність багато часу й ресурсів витрачати на адміністрування програм адресної допомоги. Акцентуємо й на тому, що перший досвід запровадження безумовного базового доходу, накопичений у комплексі заходів боротьби з наслідками пандемії коронавірусу COVID-19,

заперечує усталене твердження про неминучість активізації інфляційних процесів за збільшення обсягів соціальних трансфертів.

Узагальнення існуючої світової практики запровадження елементів безумовного базового доходу за настання коронакризи дозволяє дійти таких висновків.

1. Пандемія коронавірусу COVID-19 спричинила такий масштаб і глибину соціальних, економічних, соціально-трудовах проблем, вирішити які в межах діючих систем соціального захисту та соціальної підтримки виявилось вкрай проблематично. За таких умов цілком виправданою видалася реалізація принципів соціальної допомоги, на яких ґрунтується інститут безумовного базового доходу й передусім універсальності та безумовності її надання.

2. Упродовж надкороткого періоду часу здійснено імплементацію окремих принципів безумовного базового доходу в практику соціального захисту населення. Світове лихо спричинило ситуацію, коли здатність діючих систем соціальної підтримки відродила інтерес до безумовного базового доходу і цей інститут з майданчика тривалих дискусій перетворився на реально діючий інструмент, хоча й в усіченому, дещо спрощеному варіанті, ніж той, що його свого часу запропонувала світова економічна думка.

3. Кожна країна має свої практики застосування елементів безумовного базового доходу, їх комбінації, які згодом мають перерости в цілісні системи, що, по суті, перетворюють їх у повномасштабний і цілісний інститут безумовного базового доходу.

Уважаємо за необхідне здійснити в Україні широкомасштабний пілотний проєкт із безумовного базового доходу, під час якого мають бути опрацьовані критерії встановлення цього грошового трансферту на основі порівняльного аналізу різних підходів до його розрахунку, визначені позитивні й негативні моменти використання різних перехідних форм цього соціального інституту. Результати пілотного проєкту доцільно винести на широке громадське обговорення з метою пошуку консенсусу в питаннях: «Чи сприятиме запровадження безумовного базового доходу вирішенню суспільно

значущих соціальних проблем українського суспільства?», «Чи достатньо цього соціального інституту для заміни багатьох існуючих форм та інструментів соціального захисту громадян?»; «Якою має бути етапність тестування перехідних форм безумовного базового доходу та доцільність задіяння всіх принципів цього інституту (безумовність, універсальність, регулярність виплат тощо)?».

Узагальнюючий авторський концепт актуалізації інституту безумовного базового доходу є таким: ті ж самі чинники, що спричинили так звані «великий вибух-1» та «великий вибух-2» і змінюють на очах світ й економічний, і соціально-трудоий, і світ самих людей, є водночас і чинниками, які відкривають «нове дихання» інституту безумовного базового доходу. Висловлюємо цю думку й по-іншому. Нові, інколи неочікувані грані феномену безумовного базового доходу, його філософії та потреби імплементації в практику соціальної якості відкриємо для себе, якщо цей інститут розглядатимемо як крізь призму сучасних трендів становлення нової (цифрової) економіки і мережевого суспільства, так і крізь призму нової соціоекономічної реальності та епідеміологічних обмежень, які, ймовірно, матимуть тривалий, перманентний характер.

Зміни у ставленні до інституту безумовного базового доходу, пришвидшення у цій царині сталися передусім в інституціональному, прикладному сенсі щодо запровадження окремих елементів доходу, що розглядається. Втім ментальна, наукова складова повномасштабного запровадження соціального інституту безумовного базового доходу залишається, на наше переконання, «вузьким місцем» на шляху досягнення соціальної якості за цифрової, коронавірусної доби.

Усе наведене та безліч іншого, дотичного, з висоти першої половини XXI ст. та викликів і небезпек, що постали перед глобальним соціумом, потребує переглянути теоретико-методологічні, інституціонально-прикладні засади базового доходу, по-новому виписати філософію цього феномену як передумови формування сучасної економічної і соціальної культури та досягнення суспільно прийнятної соціальної якості.